

Türk xalqlarının mədəni integrasiyasını məskurə kimi təşəkkül tapmasında mühüm rol oynayan, müasir cəmiyyəti quruculuğunda demokratik prinsiplərin ənənəvi dəyərlər zəminində bərqərar olmasının vacibliyini irəli sürən və müstəqil milli dövlətçiliyin nəzəri əsaslarının işlənilməsi haqqında yaxından iştirak edən, eləcə də çoxşaxəli fəaliyyəti boyunca yaratdığı zəngin fəlsəfi-publisistik, ədəbi-elmi irsi sayəsində Azərbaycan maarifçiliyi tarixinə qiymətli töhfələr verən görkəmli ictimai xadim Əli bəy Hüseynzadə XX əsr Azərbaycan-türk ictimai fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri sayılır. Uzun müddət alim, hakim, rəssam, şair, tənqidçi, tərcüməçi, müəllim, jurnalist kimi fəaliyyət göstərmiş, bu sahələrin hər birində özünəməxsus iz qoyub, XX əsr Azərbaycan mətbuatı və publisistikası sahəsində müstəsna xidmətləri olub.

"Əli bəy Hüseynzadə və türk dünyası"

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlətçilik tarixində mühüm xidmətləri olub

1864-cü ildə Salyan rayonunda anadan olan Əli bəy Hüseynzadə valideynləri vəfat etdikdən sonra 1875-1885-ci illərdə Tiflisdə babası, Qafqazın şeyxi Axund Əhməd Səlyaninin yanına köçüb və orada gimnaziya təhsili alıb. Görkəmli filosof M.F. Axundzadə ilə tanışlıqdan sonra Ə. Hüseynzadə təbiət elmlərinə böyük maraqla göstərmiş və bu həvəs onu 1885-ci ildə Sankt-Peterburq Universitetinin fizika və təbiət fakültəsinə cəlb edib. Burada dövrün möşür elm xadimlərindən dərslər alan Ə. Hüseynzadə bir müddət sonra imperiyanın paytaxtında gedən ictimai-siyasi proseslərdə yaxından iştirak etdiyi kimi bir sıra inqilabçı tələbələr üçün, o da Sankt-Peterburqdan uzaqlaşmaq məcburiyyətində qalıb.

Ə. Hüseynzadə İstanbula gəlib və burada İstanbul darülfünununda hərbə-tibb fakültəsində oxuyub, dərzi-zöhrəvi xəstəlikləri üzrə həkim ixtisasına və yüzbaşılıq hərbi rütbəsinə alıb. İtaliyada və Türkiyədə ictimai-siyasi fəallıq göstərən Ə. Hüseynzadə İstanbul darülfünununda hərbə-tibb fakültəsində professor kəməklə işləyib. Darülfünunun tələbəsi olarkən artıq inqilabçı gənc türklər hərəkatına qoşulduğundan Türkiyədə də təqiblərə məruz qalıb.

Azərbaycana qayıdan Ə. Hüseynzadə "Kaspi" qəzeti ilə əməkdaşlığa başlayıb, publisistik yazılar dərc etdirib və "Gənc türkcülük nədir?" sərlövhəli məqaləsi ilə türk tənqiz hərəkatının mahiyyətini açıqlayıb. Beləliklə də Ə. Hüseynzadə islahatçı ideya adamı kimi də tanınmağa başlayıb. Az sonra o, milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyəsi hesabına "Hoyat" qəzetinin nəşrinə başlayıb. Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycan ictimai-mədəni həyatı və milli mətbuat tarixindəki xidmətlərindən ən çox diqqətə cəlb edən onun söz və mətbuat azadlığı uğrunda mübarizə aparmasıdır. XX əsrin ilk illərində "Füyuzat" jurnalının baş redaktoru olan Ə. Hüseynzadə həm Bakıda "Soadət" məktəbinin müdiri və türk dilində müəllimi vəzifələrində çalışıb. Bir sıra məqalələrini Turan soyadı ilə təqdim edən Ə. Hüseynzadə rəsm əsərlərindən bəzilərini Səlyanisi kimi imzalıyıb. Onun rəsm əsərlərindən məzmununda milli oyanış, azadlıq mübarizəsi, bəşəri

dəyərlərə olan rəğbət bütün dövrlərdə tədqiqatçıların diqqətini cəlb edib.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında misilsiz xidmətləri olan Əli bəy Hüseynzadə Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlətçilik tarixində də mühüm fəaliyyət göstərmiş. 1931-ci ildə Türkiyədə "Soyad Qanunu" qəbul edilərkən onun təklifləri nəzərə alınıb. O, Üzeyir Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun" operasının ilk tərbiyəçi rəssamı olub. Çəkdiyi rəngarəng maraqlı əsərlər bu gün də bir sıra nüfuzlu muzeylərin ən dəyərli eksponatları sırasındadır.

Əli bəy Hüseynzadə 1940-cı ildə İstanbulda vəfat edib. 1920-ci ildə Azərbaycanda milli hökumətin devrilməsi ilə başlanan məlüm ictimai-siyasi proseslər uzun illər görkəmli şəxsiyyətlərimizi unudurmağa çalışsa da zaman hər şeyi öz axarına sala bilib. XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyimiz bərpa olundu, 1993-cü ildə ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyəti qayıdıb və Azərbaycan da möhkəm sütunlar üzərində milli dövlətçilik ösənliyi quruldu. Əli bəy Hüseynzadənin təmsilində bütün tarixi şəxsiyyətlərimizin fəaliyyətinin dəyərlandırılması da bu ösənələrə daxildir. Prezident İlham Əliyevin müvafiq sərəncamları ilə Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin, o cümlədən Ə. Hüseynzadənin yubileyinin qeyd olunması Azərbaycanın mədəni irsini yaşatmaq və tanımaq ösənələrini formalaşdırıb. Əli bəy Hüseynzadənin həyat və yaradıcılığını iki qardaş ölkə Azərbaycan və Türkiyə üçün ortaq sərəvətə çevrilməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin "Bir millət, iki dövlət" ideyasına ən gözəl nümunələr sırasındadır. Həyatını bəşəri dəyərlərə sərif edən Əli bəy Hüseynzadə irsinin yönümlü türk dilində xalqların keçmişinə verilən yüksək qiymət, bu günümüzün və gələcəyimizin inkişafına göstörülən qaydıdır. Ə. Hüseynzadə şəxsiyyətinin qoyduğu unudulmaz izlər bütün türkdillil xalqlar üçün iftixar mənbəyidir.

Azər Turan:

"Əli bəy Hüseynzadə türk düşüncə və mədəniyyəti tarixinin elmi-metodoloji və ideoloji əsaslarını hazırlayıb"

Ə. Hüseynzadə irsini araşdıran filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Azər Turan bizo müsahibəsində

də bildirdi ki, 1905-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə məmləkətimizdə ilk türkoloji yazını qələmə alıb: "Müasir Azərbaycanın birinci türkolocu kimi tarixə daxil oldu. Türkoloji təsisatların yaranmasını təmənna etdi. Türk düşüncə və mədəniyyət tarixinin elmi-metodoloji və ideoloji əsaslarını hazırladı. Bundan da böyük ədalətçilik olmaz ki, hər şeyə rəğmən, Hüseynzadənin adı hələ bu günəncə türkoloji elminizin qurucusu olaraq etiraf olunmur. Halbuki, onun türkoloji çalışmaları başqalarının tədqiqatına bənzəməz. Hüseynzadədən öncə və sonra, bəzən isə indiyə qədər türkoloji problemləri antropoloji, tarixi, coğrafi, etnoqrafik, linqvistik, filoloji, etnoloji, estetik təmənna ilə onun qədrə qəpsayan, tədqiqatə cəlb edən başqa bir alimimiz olubmu, varmı?". Filoloq bildirir ki, "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" yazısının "modernləşmə tariximizdə ilk dəfə humanizm eynitimi haqqında sistemli bir görüşü müdafiə etdiyini" haqlı olaraq qeyd etsə də, Hilmi Ziya Ülkenin bu əsərin kontekstində Süleyman Paşanın, Mustafa Cəlaləddin Paşanın, Şəmsəddin Saminin ondan öndə gəldiklərini iddia etməsi ağlasığmazdır: "Bu müəlliflər yalnız zaman baxımından Əli bəydən öndə gələ bilirdilər. Nə Süleyman Paşa, nə Mustafa Cəlaləddin Paşa, nə də Şəmsəddin Sami bəy Əli bəyin yazdığına yazmayıb. Əli bəyin toxunduğu problemlər türkolojinin modern problemləri idi. Onun tarixçiliyi Mustafa Cəlaləddin Paşanın, Süleyman Paşanın, Əli Suavinin, yaxud Namiq Kamalın tarixçiliyi ilə müqayisə edilə bilməz. Şəmsəddin Saminin "Qamusalı-alam" ında olan bir sıra maddələr də elə Suavinin "Türk" əsərində olduğu kimi orijinal deyildi. Əli bəyin tarixçiliyi müasir olduğu qədər də elmi, təxminlərə deyil, faktlara istinad edən və ilk dəfə türkşünaslıq terminologiyasına rəvəc verərək yaradılan tarixşünaslıq idi. Əli bəyin "Türk kimdir?" sualı yeni olmasa da, sualın cavabı yeni idi. Onun "türk kimdir?" sualına verdiyi cavabı Şəmsəddin Saminin "Qamusalı-alam" əsərindəki cavablarla qiyaaslandırmaq olmaz. Əli bəyin görüşünə görə, "Tu-ku-yə, yaxud türk oğuz, uyğur, qırğız - işte türk qəvmiyyətinin səpəyi-əsa!.. Ən qədim və ən xalis türklər əsil bunlardır". Onun fikrinə, bütün bunları Əli bəy elə bir dövrdə edirdi ki, məmləkətdə

hələ ki, ümumtürk tarixi yazılmamışdı. Türklər bir-birini tanıyırdı. Tanımağa cəhd göstərmirdi. Amma buna rəğmən, Avropa-da, Rusiyada türkoloji çalışmaları böyük bir kitabxanaya yaranmaqda idi, Helsenkfordda "Fin və uyğur" cəmiyyəti, Rusiyada "Şərqi Sibiriyə Coğrafiya Cəmiyyəti", Peterburq universitetində türkoloji şöbə yaranmışdı. Türkoloji aləm var idisə də, o alomda türk alimlərinin özləri yox idi.

"Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsərində türk tarixi tədqiq edilmiş"

Azər Turanın fikrinə, Ə. Hüseynzadə "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" yazısında ilk növbədə türk siyasi genefondunda uydurma etnik sindromlardan qurtuluş yollarını araşdırıb. Uzun illərdə müxtəlif səviyələrdə türkdillil xalqların vahid dil, vahid əlifba və vahid himnə əsaslanan bir birliliyini yaradılması haqqında müzakirələr gedirdi. Əslində, bu birlik ideyasının kökləri çox qədimlərə söykənir. Elə türk dünyasının böyük aydınları Ziya Göyaly və Əli bəy Hüseynzadənin düşüncələri də bu istiqamətə yönəlmişdi. İndi türk xalqlarının birlik qurmasını zəruri hesab edənler həmin qurumun ideologiyasının da Ziya Göyaly, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və digər ziyalıların düşüncələri üzərində formalaşmasını döndə-döndə vurğulayırlar. Zaman keçir, dünya dəyişir və tarix göstörür ki, bu dəyərli aydınların təxminən yüz il əvvəl irəli sürdükləri ideyalara bu gün də böyük ehtiyac var. Əli bəy "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsərində "tatar" adlandırılan qəvmün mənşəyini araşdırıb. Ümumiyyətlə, tatar məsələsi türk tarixinin ən ciddi və dərindən problemlərindən biridir. Əli bəy Hüseynzadə müasir tarixçiliyin ondan çox sonra araşdıracağı mərhələni tədqiq etmişdi. Azər Turana görə, bu, Əli bəy Hüseynzadənin böyük tarixçi eruditsiyasının izahıdır: "Əli bəy Hü-

seynzadə "Türklər kimdir, kimlərdən ibarətdir" məqaləsində türk tarixinin daha qapsamlı təsvirini vermək üçün dərziçili türk-lər tarixi varlığına yönəlir: "Sibiriyada Yenisey səvahlil türkləri "dərziçili" ləqəbilə müləqətdirlər". Bunu Əli bəydən almış il sonra İbrahim Kafesoğlu da yazır: "Altaylılar... çox əskidən bəri mahir dərziçililər olaraq tanınmışlardır". Yenisey səvahlil türkləri ünlü dərziçililər tariximizdəki qədim-qədim yerini qabartmaqla Hüseynzadənin, əslində, nəyi murad etdiyini anlamaq çətin deyil. Ən qədim dövrlərdən türklər Altay yörəsində dərziçiliklə məşğul olublar. Əslində, türklərlə bağlı bir mərhələ olan Dəmir çağı böyük və yeni bir sivilizasiyanın başlanğıcı kimi dərk olunmalıdır. Çünki demirdən istifadə o dövrdə dünyanın hərbi, iqtisadi və mədəni dəyişməsi. Dəmir ilk dəfə bir mif olaraq Ərgönökön dastanında ümumtürk düşüncəsinə, mədəni mənəvi kimi isə türk iqtisadi və hərbi həyatına daxil olub. Əli bəyin kontekstində türk dərziçiliyi daha çox bu aspektlərdə araşdırılmalıdır". Əli bəy Hüseynzadə bütün şüurlu ömrü boyu öz məhsullar qələmi ilə ümumtürk mədəniyyətlərini tədqiq və təbliğ edib, türkcülüyü ideologiyaya səviyyəsinə qaldırmiş böyük bir şəxsiyyətdir. Bu böyük insanın adının əbədiləşdirilməsi istiqamətində müstəqil Azərbaycan dövlət tərəfindən müəyyən addımlar atılıb, doğulduğu Salyan şəhərində şəərəfinə heykəli ucaldılıb, küçələrə, məktəblərə adı verilib, əsərləri çap edilib, haqqında araşdırmalar aparılıb. Əli bəy Hüseynzadənin adı milli ideyaların, müstəqil Azərbaycan ücrəngli bayrağındakı rənglər simvolikasasının müəllifi kimi ölkə tarixində əbədiləşdirilməyə həkk olub.

Anar Miriyev

"Yazı Azərbaycan Mətbuatı Şurasının və Azərbaycanlıların Əməkdaşlıq Mərkəzinin "Əli bəy Hüseynzadə və Türk Dünyası" mövzusunda keçirdiyi müsabiqəyə təqdim olunur"